

З.Г. Сактаганова , **Ж.К. Абдукаримова** *

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Қарағанды қ.

*e-mail: zhanara1307@mail.ru

1941-1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ЕҢБЕГІ

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақ КСР-дегі балалардың күнделікті еңбек мәселелері зерттеледі. Соғыс жылдарындағы еңбек КСРО-ның тыл аудандарындағы балалар өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. КСРО-да балаларды үйде де, қоғамда да жұмысқа тарту әдеттегі тәжірибе болып, ал соғыс жылдарында ол объективті қажеттілікке айналды. Мақалада архивтық деректер негізінде Қазақ КСР облыстары бойынша пионерлер мен оқушылардың қоғамдық жұмыстарының түрлері және олардың ортақ іске қосқан нақты үлесі, сондай-ақ өскелең ұрпақтың жанқиярлық еңбегін насихаттау мен үгіттеудің рөлі зерделенді. Сұхбат материалдары негізінде авторлар қаладағы және ауылдық жерлердегі балалардың күнделікті жұмысының мәселелерін зерттеді, балалардың тұрғылықты жеріне, отбасы құрамына және оның материалдық әл-ауқатына байланысты еңбегінің көлемі мен ауырлығының ерекшеліктерін анықтайды. Балалардың күнделікті өмірін зерттеуде бірегей дерекзат ретінде баланың соғыс жылдары жазған күнделігі қолданылды. Күнделікте бала отбасында болған қиындықтар мен ауыртпалықтар туралы және баланың өз жақындарына қалай көмектескені туралы баяндалады. Мақала авторлары зауыттық оқыту мектептерінде, қолөнер және теміржол училищелерінде жасөспірімдерді еңбекке баулуға қатысты мәселелер мен осы оқу орындарының контингентінің көбеюінің негізгі себептерін зерттейді.

Түйін сөздер: еңбек, балалық шақ, Ұлы Отан соғысы, ауылшаруашылық жұмыстары, пионерлер, мектеп оқушылары, ҚазақКСР-і.

Z.G. Saktaganova, Zh.K. Abdulkarimova*

NAO «Karaganda University named after academician E. A. Buketov», Kazakhstan, Karaganda

*e-mail: zhanara1307@mail.ru

Daily work of children of Kazakhstan during the war (1941-1945)

The article explores the issues of labor children's everyday life in the Kazakh SSR during the Great Patriotic War. Labor during the war years became an integral part of children's life in the rear areas of the USSR. Children's involvement in labor, both domestic and public, was a common practice in the USSR, but during the war years it became an objective necessity. Based on archival data, the authors study the types of pioneers' social work and schoolchildren in the regions of the Kazakh SSR and their real contribution to the common cause, the role of propaganda and agitation of selfless labor of the younger generation. Based on interview materials the authors investigated the issues of children's labor in everyday life in the cities and rural areas, revealed the specifics of the volume and degree of severity of children's labor depending on the place of their residence, family composition and its material well-being. A unique source for the study of children's labor in everyday life was a boy's diary, where the child told about the hardships and difficulties that befell his family, also his help for the relatives. The authors of the article studied the issues related to the labor education of adolescents at schools of factory tutoring, vocational and railroad institutes, and what was the main reason for the growth in the enrollment of these educational institutions.

Key words: labor, childhood, the Great Patriotic War, agricultural work, pioneers, schoolchildren, Kazakh SSR.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова*

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Казахстан, г. Караганда

*e-mail: zhanara1307@mail.ru

Трудовая повседневность детей Казахстана в годы войны (1941-1945 гг.)

В статье исследуются вопросы трудовой детской повседневности в Казахской ССР в годы Великой Отечественной войны. Труд в годы войны стал неотъемлемой частью жизни детей в тыловых районах СССР. Вовлечение детей в труд, как домашний, так и общественный, в СССР было обычной практикой, но именно в годы войны это стало объективной необходимостью. В статье, на основе архивных данных, изучены виды общественной работы пионеров и школьников по областям Казахской ССР и их реальный вклад в общее дело, а также роль пропаганды и агитации самоотверженного труда подрастающего поколения. На основе материалов интервью авторами исследованы вопросы трудовой детской повседневности в городе и в сельской местности, выявлена специфика объема и степени тяжести труда детей в зависимости от места их проживания, состава семьи и ее материального благополучия. Уникальным источником, при проведении исследования трудовой повседневности детей, стал дневник мальчика, в котором ребенок рассказывал о лишениях и трудностях, постигших его семью, и каким образом мальчик помогал своим близким. Авторами статьи изучались вопросы, связанные с трудовым обучением подростков в школах фабрично-заводского обучения, ремесленных и железнодорожных училищ, и какова была основная причина увеличения контингента данных учебных заведений.

Ключевые слова: труд, детство, Великая Отечественная война, сельскохозяйственные работы, пионеры, школьники, Казахская ССР.

Кіріспе

Балаларды еңбекке баулу тек соғыс уақытында енгізіліп қойған жоқ, кеңестік кезеңде бұл тәжірибе барлық уақытта жүзеге асырылып отырды. Ал, қиын-қыстау соғыс жылдары жауды жеңу сияқты ортақ мақсатқа жетуде бұл кезек күттірмейтін қажетті шаралардың қатарында болды. Кеңес заманындағы балалар ерте жастан бастап үйдегі шаруаларды тындырып қана қоймай, үйден тысқары жерлерде жұмыс жасау дағдыларын меңгерді. Ол кездегі балалардың үйде өздері шамасы келетін жұмыстарды орындау сияқты міндеттері болған. Балалар ата-аналарына кіші бауырларын бағуда, үй жинауда, бақшада жұмыс жасауда, мал жайғауда (болған жағдайда), масақ теру, кезекте тұрып карточкаға тамақ әкелу және т.б жағдайларда жәрдемдесіп отырған. Жұмыстың көлемі баланың жасына байланысты болды. Бұл кезеңде 12-14 жастағы жасөспірімдер іс жүзінде ересек бала болып есептелді.

Мектеп немесе балалар үйлерін жанындағы қосалқы шаруашылықтарда жұмыс істеді. Сабақтан тыс уақыттарда да балалар еңбекпен айналысып, майданға қажетті заттар мен қаражат жинап, қарияларға көмек көрсетті, кәсіпорындар мен госпитальдарда да шамалары келетін жұмыстарды атқарды. Бұлардың арасында концерт өткізу, театрлық қойылым қою, көрме өткізу, плакаттар салу және т.б басқа жұмыстар

да балалардың уақытын алып, белгілі бір еңбек шығындарын талап етті.

Соғыс жылдарындағы балалардың күнделікті еңбектерін олардың естеліктері бейнелеп берсе, архив материалдары мен статистикалық мәліметтер оларды толықтыра түседі. Балалардың еңбек міндеткерлігі тылдағы балалардың өмірінің ажырамас бір бөлігі болды. Ал, кейбір жағдайларда ол уақыттың талабына сай қажеттілік те болды. Қаланың да, ауылдың да баласы еңбек етті. Еңбек ету біреулер үшін мектеп кезіндегі қоғамдық міндет болса, ал кейбірлеулер үшін үй шаруасымен айналысу болды. Тіпті кейде буыны қатпаған балалар отбасының бар ауыртпалығын өз мойындарына алып, іні-қарындастарын өсіріп бақты. Соғыс кезіндегі жұмыс күшінің жетіспеуі, жасөспірімдерді ересек жұмыскерлерге теңестіру сияқты мемлекеттің сол кездегі әрекеттері біздің оймызша, уақыттың талабы болды. Жасөспірімдер елдегі өнеркәсіптік кәсіпорындардың ажырамас бөлігіне айналды.

Материалдар мен әдістер:

Мақаланы жазуда нормативтік-құқықтық құжаттар, іс-қағаз құжаттары, эго-құжаттар, мерзімді баспасөз материалдары, соғыс кезіндегі балалардан алынған сұхбат материалдары сияқты деректік база қолданылды. Нормативтік-құқықтық құжаттардың қатарында КСРО мен ҚазақКСР-де қабылданған бірқатар қаулылар

пайдаланылды. Мысалы, КСРО Халық комиссарлар кеңесінің 26.06.1943 жылғы № 697 «Балалар үйлерінің, КСРО НКВД еңбек колонияларының тәрбиеленушілері мен ата-анасыз қалған 14 жастан асқан жасөспірімдерді еңбектік орналастыру туралы» Қаулы сол кездегі әсіресе жоғары біліктілік пен жоғары еңбек ақыны талап етпейтін жұмыс күшінің тапшылығы мәселесін шешкен болатын. Жұмысшы кадрлардың жетіспеушілігі ішінара түрде қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептерін тәмамдаған жасөспірімдерді жұмысқа орналастыру арқылы шешілді. Ал, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1940 жылғы 28 желтоқсандағы «Қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептері білім алушыларының тәртіп бұзуы мен училищені (мектеп) рұқсатсыз кетіп қалуы үшін жауапкершілігі туралы» Жарлығы жас мамандардың санын қадағалауға көмектесті.

Іс қағаз құжаттары балалар үйлерін, жасөспірімдердің тұрмыс жағдайлары, тамақтанулары, оларды жабдықтау және т.б бойынша ФЗО мектептерін, қолөнер және теміржол училищелерін Ағарту Халық комиссариаты, Денсаулық сақтау Халық комиссариаты тарапынан ұйымдастырған тексеру материалдары ретінде ұсынылған. Сонымен қатар ҚазақКСР ЛКЖО ОК Пленумы хаттамалары мен бюро отырыстарының, Қазақстан облыстары бойынша комсомол бюролары отырыстарының хаттамалары іс қағаз құжаттарының едәуір бөлігін құрайды. Бұнымен қоса пионерлер мен мектеп оқушыларының ауыл шаруашылық, майданға қаражат жинау, тимуршылар командалары және т.б атқарған жұмыстарына қатысты материалдарды да қолдандық.

Эго-құжаттар белгілі бір оқиғаларды сол кездегі куәгерлердің көзқарасы арқылы көруге мүмкіндік береді. Бұл құжаттар тарихи материалды тұлғалардың өз аузынан естуімен қызықты болып табылады. соғыс ауыртпалығын көтеріп, өз көзімен көрген, өзі үшін маңызды оқиғаларды жазып отырған баланың күнделігі мақалада бірегей құжат ретінде қолданылды. Оқушылардың Қызыл Армия жауынгерлерін қолдау үшін майданға жазған хаттары да балалардың тылдағы көңіл-күйін, олардың алаңдаушылығын көрсететін ақпараттық дереккөздер болып табылады.

Мерзімді баспасөз материалдары өсіп келе жатқан ұрпақты еңбекке баулудың маңыздылығына халықтың назарын аударумен айналысты. Сол кездегі газеттер мектеп, аудан, облыстағы балалар мен жасөспірімдердің жанқиярлық жетістіктері мен жанкештілікпен жасап жатқан жү-

мыстарын үлгі ететін мақалаларды үзбей жариялап отырды.

Сұхбат материалдары бұл жұмыста ерекше мәнге ие, өйткені бұл соғыс балаларының естеліктері кеңестік баланың жұмыс күндерін көрсете отырып, нақты шындықты көрсетеді. Олар еңбек қызметінің түрлерін, үй және қоғамдық жұмыстарға жұмсалған уақыт мөлшерін, олардың жұмыс күндері қалай өтіп, еңбек күндеріне жалақыны қалай төленгенін танып, білуге көмектеседі. Қалалық және ауылдық жердегі балалардың күнделікті өмірін салыстыра отырып, балалардың жұмысындағы белгілі бір айырмашылықты байқауға болады, сонымен қатар әкелері майданға аттанған отбасылар мен ата-аналарының екеуі де қастарында болған отбасылар арасындағы айырмашылықты көруге болады.

Мақалада қазақтандық орталық архив Қазақстан Республикасы Президент архивы (ҚР ПА) мен аймақтық архив (Қарағанды облыстық мемлекеттік архивы (ҚОМА). Материалдардың едәуір бөлігі Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивы қорынан, оның ішінде БЛК-ЖО Орталық Комитетінің М1 қорынан алынды (РМӨСТМ).

Мақаланы жазуда тарихилық, объективтілік, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Қарастырылып отырған аймақтың тарихи құбылыстарындағы белгілі бір ерекшеліктер нақты тарихи материалды талдау арқылы және олардың өзара байланыстары тарихилық әдістің көмегімен зерттелді. Объективтілік әдіс мәселені алдын-ала ойластырылған схемаларға сәйкес келтірмей, фактілерге сүйене отырып, оның жағымды және жағымсыз жақтарының жиынтығында қарастыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-тарихи әдістің көмегімен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан облыстары бойынша аумақтық ерекшеліктер зерттелді.

Күнделікті өмір, еңбек, қоғамдық өмір және т.б. сияқты күнделікті балалар тәжірибесін зерттеуге ерекше назар аударылды. Мақала жазу процесінде қолданылатын маңызды әдістердің бірі ауызша тарих әдістері болды, соның арқасында балалардың күнделікті өмір тарихын зерттеуге мүмкіндік туды. Балалық шақтары соғыс жылдарына дөп келген адамдармен сұхбат барысында алынған ауызша материалдар негізінде зерттеу пәні бойынша қызықты мәліметтер алынды. Терең әрі мағыналы түрде жүргізілген сұхбаттар қалалардағы, ауылдық жерлердегі балалардың өмір тарихының толық бейнесін қалпына келтіруге және балалардың күнделікті өмірін қалпына келтіруге ықпал етті.

Талқылау

Отандық тарихнамада Ұлы Отан соғысы оқиғаларына арналған бірқатар еңбектер бар. Алайда, балалардың тылдағы күнделікті еңбегі тақырыбы әзірге аз зерттелген тақырыптардың қатарында болып табылады. Қазақстандық зерттеушілер ҚазақКСРдегі, жекелеген қалалардағы әскери күнделікті өмір мәселелері мен балалар денсаулығы, балалар панасыздығы мен қараусыздығы жағдайына, балалар қылмысы және т.б. мәселелерді қарастырып жүр (Сарсенбаева С.С., 2015, Сактаганова З.Г., 2019, Жаркынбаева Р.С., 2020, Saktaganova Z., 2021). Соғыс кезіндегі балалардың күнделікті өмір тарихын зерттеу мәселесі қазіргі таңда отандық тарих ғылымындағы басым бағыттардың бірі болып табылады.

Еуропалық тарихнамада КСРО-дағы балалар еңбегіне қатысты мәселелер қамтылған. Соғыс жылдарындағы кеңестік балалық шақты зерттеуші О. Кучеренко жасөспірімдердің жанқиярлық жұмысын Кеңес үкіметінің белсенді үгіт-насихатының нәтижесі деп санайды, ол жасөспірімдерді соғысқа дейін «кішкентай ересектер» деп санады. Соғыс жылдарында олар іс жүзінде ересек адамдарға айналды. Себебі, балалар мен әйелдерге майданға шақырылған еркектерді алмастыру, яғни, кеңестік өнеркәсіптік күштің бір бөлігі болу міндеті жүктелген болатын (Kucherenko O., 2012).

Жюли де Граффенрид кеңес жүйесі балалық шақты мемлекеттің әскери мақсаттарына жақсырақ қызмет ету үшін қайта құрды деп санайды. Автор соғыс кезіндегі кеңестік балалар фабрикалар мен колхоздарда жұмысшы ретінде ғана емес, сонымен бірге кеңес халқына өздерінің қиын жағдайларын көрсете отырып, насихат «құрал» ретінде пайдаланылды деп санайды. Автор сонымен қатар пионер ұйымдарының соғыс жылдарындағы атқарған іс-әрекеттерін, соғыстан кейінгі кезеңдегі «құрбан болған балалық шақты» идеализациялау мәселелерін қарастыра отырып, олардың соғыс кезіндегі қызметтеріне ерекше назар аударады (deGraffenried J.K., 2014).

Кэти А. Фриерсон өз зерттеуінде кеңес мемлекетінің балаларды майданға жұмылдыру әрекеттерін әшкерлей отырып, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында балалар еңбегін белсенді пайдалану арқылы «балаларды пәктігінен айырып, балалығын ұрлады» деп атап өтеді. Бірақ, мемлекеттің балаларды құрбандыққа шалуы бұнымен шектелген жоқ, ересектерді майданға жұмылдыруда насихат құралы ретінде де балаларды қолданды. Яғни, бақытсыз балалардың

бейнелері арқылы онсыз да бақытсыз ересектерді манипуляциялау жүзеге асырылды деп жазады (Frierson C.A., 2015).

Э. Уайт Сталиндік жүйені және оның нормадан ауытқуларды анықтау шараларын және олардың отбасына, балалық шақ мәдениетіне, біліміне және т.б. әсерін қарастырады, бұл кейінгі онжылдықтардағы балалық шақтың негізі соғыс және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары қаланған деп санайды. Автор Сталиндік дәуірдің кеңестік балалық шақ тұжырымдамасы мен кеңестік «бақытты балалық шақ» тұжырымдамасының пайда болуына талдау жасайды. Элизабет Уайт балалық шақтың қазіргі батыстық моделін кеңестік модельмен салыстыруды ұсынады (Уайт Э., 2020).

Соғыс жылдарындағы балалардың күнделікті өмірінің шетелдік ағылшын тіліндегі тарихнамасы кеңес мемлекетін балалар еңбегін қанаушы ретінде көрсетеді. Балалардың балалық шақтарын есепке алмай, оларды кішкентай ересектер ретінде қолдана отырып, үгіт-насихат арқылы жас азаматтар әскери және еңбек ерліктерін өз еркімен орындады деп көрсететіндігін атап өтті. Өкінішке орай, авторлар шын мәнінде балалар мен жасөспірімдердің өз Отанына көмектесуде аянбай еңбек еткендігін ескергілері келмейді.

Ресейлік зерттеушілердің бірқатар диссертациялары балалардың әскери күнделікті өміріне арналған, олар архивтік мәліметтер, сұхбат материалдары негізінде балалардың күнделікті өмірін және балалардың жаңа әскери шындыққа бейімделу процесін зерттейді (Дунбинская Т.И., 2004, Ромашова М.В., 2006, Коренюк В.М., 2017). Соғыс жылдарындағы КСРО-ның тылдағы аудандарындағы балалардың күнделікті өмірінің өзіндік ерекшеліктері болды. Алыс тылда болған Сібір балалары мен жасөспірімдерінің күнделікті өмірі ресейлік авторлардың еңбектерінде көрініс тапты. В. Н. Очированың мақаласында Сібір тылындағы балалардың өміріне қатысты зерттеулерге талдау жасалады. Зерттеу жұмысында еңбек күнделікті өмірдің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған (Очирова В.Н., 2018).

Тылдағы балалардың естеліктерінде олардың өмірінде еңбектің маңызды рөл атқарғанын көруге болады (Чуркин М., 2020). Соғыс кезіндегі өмір сүрген баланың естеліктеріне сүйене отырып, Д.А. Астафьев балалардың сұрапыл соғыс уақытында өмірінің негізі отбасы, мектеп, еңбек, ересектермен және достарымен қарым-қатынас, бос уақыт болғанын атап өтеді (Астафьев Д., 2022).

Ресейлік тарихнамадағы балалардың әскери күнделікті өмірін зерттеуге арналған еңбектерде архивтық деректер жан-жақты зерттеліп, талданған. Сонымен қатар олардың басым көпшілігі сол жылдардағы оқиғалардың куәгерлерінің естеліктеріне негізделіп жазылған. Сондықтан бұл зерттеу бағыты Ресейде басым әрі белсенді дамып келе жатқан бағыт болып табылады. Бұнымен қоса, осы тақырыптағы зерттеулердің көпшілігі аймақтық тұрғыда жазылғандықтан болашақ зерттеушілерге тақырыпты толық зерделеуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Нәтижелер

Балаларды еңбекке тәрбиелеу оның тұлға ретінде жан-жақты үйлесімді дамуы үшін ең тиімді құрал болып есептеледі. Еңбекке тәрбиелеу «кеңестік мектеп түлектерінің тұлға ретіндегі жан-жақты дамуына, олардың халық шаруашылығындағы еңбекке даярлығына, өсіп келе жатқан ұрпақтың еңбекпен қалыптасуының кең жүйесінің компоненттерімен тығыз байланысқа: кәсіби техникалық білім мен жұмысшы кадрларды өндірісте даярлауға бағытталған көпқырлы тәрбиелік және білім қызметі» ретінде қарастырылды (Хиторян М., 1976: 15). Ал, соғыс жылдарында бұл жас ұрпақты ересек өмірге даярлау мен соғысқа кеткен аға буын өкілдерінің орнын жедел түрде алмастырудың қажетті шарты болды.

Еңбекке тәрбиелеу жүйесі мектептегі оқу-тәрбие жұмысының ішкі (қосалқы) жүйесі болып табылды. Соғыс жылдарындағы балаларды еңбекке баулу барлық білім беру жүйесінде ерекше орын алды. Бұл кезеңде елдегі жұмысшылар мен колхозшы шаруалардың орнын толтыру маңызды мәселелердің қатарында болды. 1941 жылдың жаз айында мектеп оқушыларының көпшілігі әскерге шақырылған мамандардың орнына күрделі машиналарды (тарктор, комбайн) меңгеріп алды. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысы Зырьянов ауданының 8-9 сыныптың оқушы қыздары 2 санаттағы тракторшылардың курсы үздік, жақсы деген бағаға аяқтап, тракторда жұмыс істеп өздеріне берілген норманы жүйелі түрде артығымен орындап отырған. Ақтөбе облысында жоғары сыныптың 229 мектеп оқушысы тракторшылар курсына оқыған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.7). Қыздар да ұлдар да мектеп қабырғасынан бастап келешектегі мамандығын теория жүзінде емес, алған дағдыларын болашақтағы жұмыс орындарында бекіте отырып, таңдау мүмкіндіген ие болған. Бір жағынан

колхоздар оқушылардың көмегіне аса мұқтаж болса, екінші жағынан бұндай тәжірибе оқушыларға өзінің келешек мамандығын ойланбастан таңдап, болашақта күнін көруге мүмкіндік берді. Ал, соғыс жылдарында жоғары сыныпта білім алу ақылы болғандықтан және елдегі экономикалық жағдайдың нашар болуы, сол кездегі жастарға негізгі мектепті бітірген соң жұмысқа орналасып, тұрақты табыс табу мүмкіндігі берілді.

«Барлығы майдан үшін, барлығы Жеңіс үшін!» деген ұранға негізделген жалпы халықтық міндетті орындау ҚазақКСР оқушылары мен мұғалімдері үшін аса маңызды істердің қатарында болды. Мектеп оқушыларының ауылшаруашылығы жұмыстарында, әсіресе, егін жинау науқандары кезіндегі көмектері жоғары бағаланды. 1941 жылдың күзінде республикада ауыл шаруашылық жұмыстарына 260 мыңнан астам оқушы мен 12 мың мұғалім жұмылдырылған. Мектеп оқушыларын жаппай егін жинау науқанына қатысуы себепті ҚазақКСР-нің көптеген облыстарындағы мектептерде жаңа оқу жылы 20-25 қыркүйекте басталған екен (Сақтаганова З., 2020: 263). Ақтөбе облысының К.Маркс атындағы колхозда оқушылар 170 гектар шөп шауып, маялаған. Шығыс Қазақстанның Киров ауданында 12 оқушы қысқа мерзім ішінде 12 тонна бидай жинап, бастырған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.7). Қостанай облысында егін жинау науқанында 18074 оқушы мен 1992 мұғалім жұмыс жасаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.834 П.9). Бұл 1941 жылғы оқушылар мен мұғалімдердің жанкештілікпен жасаған жұмысының тек бір ғана бөлігі болып табылады.

1942 жылы 242400 оқушы мен 14717 мұғалім ауылшаруашылық жұмыстарына қатысып, 7804000 еңбек күн орындап, 33300 астам ересек колхозшылардың орнын алмастырған екен (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.31). Алматы қаласының №39 мектеп оқушылары Қызыл-Ту және Жаңа-Талап колхоздарында аз уақыт ішінде мыңнан астам еңбек күнін орындаған. Бірінші бригада 240 еңбек күнін орындаған. Алматы облысының №37 мектебінің оқушылары Новый Мир колхозында егістің арам шөптерін жұлып норманы екі есе асырған. (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.27 П.122). Оқушылар тек егіс алқаптарында ғана жұмыс істеп қойған жоқ, сонымен қатар колхоздарда мал жайғап, малдың төлін күтуге көмектескен. 1942 жылы Қарағанды облысы Осакаров ауданында 250 пионер мен оқушы мал төлдетіп, жаңа туған төлдерді күткен, малқораны тазалау жұмыстарына қатысқан. Соның арқасында колхоздың жаңа туған малдары

өлім-жітімнен аман қалған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.7). Қызылорда облысының екі мың пионері 6685 бас жаңа туған төлді қамқорлыққа алып, күтіп баққан. Ал, Қазалы ауданындағы Жаңа-Талап колхозының пионерлері 28 бұзау, 17 құлын, 9 бота мен 462 қозыны күтіп, баптаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.24 П.32). Жаңа туған жас төлді өлім-жітімнен сақтап қалу үшін оларды жақсылап күтіп баптау керек болды. Сондықтан осындай жауапты әрі маңызды міндетті оқушыларға сеніп тапсырды. Ал, олар өз кезегінде өз жұмыстарын абыроймен атқарып отырды.

1943 және 1944 жылдары 444430 оқушы мен 24370 мұғалім 15110832 еңбек күнін орындап шыққан. 1943 жылы Қызылорда облысында егін жинау науқанына 5700 комсомол, студент, оқушы және қаланың жастары қатысқан. Олардың күшінің арқасында облыстағы егін жинау жұмыстарының 58% астамы орындалған. 54849 га дәнді және техникалық дақылдар, оның ішінде 28409 га ерте шығатын дәнді дақылдар, 2603 га техникалық дақылдар жиналған. 360 комсомол-жастардың астық бастырғыш бригадалары 11012 центнер бидайды бастырған. 13000 колхоз балалары 26118 гектер жерде масақ теріп, 8600 пұт астық жинап, Қызыл Әскер қорына тапсырған. Облыс оқушылары барлығы 705000 еңбек күнін орындаған, бұл әр оқушыға шаққанда 70 еңбек күнін құраған. Алматы облысының Қаратал ауданында көктемгі егістік және егін жинау жұмыстарының жоспары толық орындалып, аудан астық дайындау жоспарын және мал шаруашылығын дамытудың жоспарын асыра орындаған. Ауданда астық дайындау жоспары мен күздік егіс жоспары 130 %-ға орындалған. Оның ішінде барлық ауыл шаруашылық жұмыстарының 5%-дан астамын ауданның жастары атқарған. 1365 оқушы ауыл шаруашылық жұмыстарына қатысып, 83094 еңбек күнін орындаған, бұл әр оқушыға шаққанда 61 күнді құраған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.37 П.63-65). Батыс Қазақстан облысының Зеленовск ауданының Фрунзе атындағы колхозында масақ теру жұмыстарына 120 оқушы қатысып, олар колхоздың 75% масағын жинап берген (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.37 П.73). Ал, 1945 жылы ауыл шаруашылық жұмыстарына 116 мыңнан астам оқушы қатысып, 332446 еңбек күнін атқарған. Соғыс жылдарында оқушылар мен мұғалімдер барлығы 23 млн астам еңбек күнін орындаған екен [Правда, 1941].

Мыңдаған колхозшылардың еңбегін алмастыра отырып, оқушылар мен мұғалімдер ауыл шаруашылық жұмыстарына белсенді түрде ат салысты. Ауылдық жерлерде ер азаматтардың

көпшілігі әскер қатарына шақырылғандықтан, колхоздағы негізгі жұмыс ауыртпалығының бар салмағы әйелдер, қарттар мен балалардың мойнына түсті. Оларға әсіресе егін жинау маусымында көмек ауадай қажет болды.

Алайда, қиындықсыз болған жоқ. Себебі, қандай уақытта болмасын адам факторы белгілі бір рөл атқарып отырды. Бұл кезеңде қаржыландыру, жабдықтау және т.б мәселелерде өзіндік қиындықтар болды. ҚазКСР ЛКЖО пленумы отырыстарының хаттамаларын қарастыру барысында жасөспірімдердің ауыл шаруашылығы жұмыстарынан қашу мәселелері жиі қарастырылғанын байқадық. Оған тұрмыстық жағдайларының дұрыс болмауы, тамақтану деңгейінің төмендігі себеп болған. Кей жағдайларда оқушылардың тұрмысымен айналысатын жауапты адам болмаған. Сондықтан да оқушылар жұмыс орындарынан қашып кетіп отырған. Мысалы, Қазақстанның кейбір облыстары бойынша келесі фактілер кездеседі. 1942 жылы Алматы, Қостанай, Гурьев облыстары бойынша балалар колхоздарға дайындықсыз, отрядтарға басшылар бекітілмей, саяси жетекшісіз шыққан жағдайлар да болған. Комсомол комитеттері мектеп отрядтарын жасақтауға, саяси жетекшілер мен саяси-бұқаралық жұмыстарды ұйымдастырушыларды іріктеуге тым кеш кірісіп, колхоздардағы оқушылардың тұрмыстық жағдайлары сияқты мәселелерге назар аудармаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.31).

1943 жылы Талды-Арық колхозынан №52 мектептің 26 оқушысы, Екпінді колхозынан №54 мектептің комсомолдар тобы қашып кеткен. Қашқан екі қызға қатаң сөгіс беріліп, жеке істеріне енгізілгеннен кейін оларды колхозда жұмыс жасауға қайта жіберген. Тағы бір қашқын қыз комсомол билетін жоғалтқаны үшін комсомол қатарынан шығарылып, қылмыстық жауапкершілікке тартылған. Алматы қаласынан барлығы 50-ден кем емес оқушы, оның ішінде 20 комсомол, Солтүстік Қазақстан облысынан 100 оқушы жұмыс істеуден қашып кеткен (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.27 П.139). Ағарту Халық комиссариаты жұмыстан қашу себептері ретінде жергілікті жерлерде жұмысты дұрыс ұйымдастырмау, басшылықтың әлсіздігі, сонымен қатар оқушыларға дұрыс тұрмыстық жағдайдың жасалмауы, егіс алқабында жұмыс жасағандарға нан берілмеген, тұрғын үй мәселелері шешілмеген деп көрсеткен.

Республиканың мектептері өзінің қалыпты жұмысын соғысқа бейімдеп қайта құрған. Оқу жоспарлары мен бағдарламаларды орындаумен

қатар қоғамдық-пайдалы және қорғаныстық-бұқаралық жұмыс түрлерін кеңінен өрістеткен. Қазақ КСР пионерлері 1942 жылдың бірнеше айында 3475 тонна металл сынықтарын жинаған. Жаз бен күз айларында республиканың қала, орман, далаларынан 25 тонна итмұрын, 67 тонна жеміс-жидек, 17,5 тонна саңырауқұлақ және т.б жинаумен айналысқан. Бір жексенбілік ішінде 60 мың пионер қатысып, 978 тонна металл сынықтарын жинап, 13 мың көшет отырғызылған. Аралдың пионерлері екі теңіз кемесінің жүгін түсіріп, 4350 рубль табыс тапса, Оңтүстік Қазақстан облысының пионерлері госпитальдерге 266 кубометр ағаш дайындап, Оралдың пионерлері 902 тонна итмұрын жинаған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.32).

Қарағандының №8 мектебі Бүкілодақтық социалистік жарыста көшбастаған. Қарағандының мектеп оқушылары шахталарға көмір өндіру мен мәдени қызмет көрсету жағынан қамқорлық алып, 1942 жылы қараша-желтоқсан айларында 595 сұхбат, 46 дәріс, 83 концерт, 205 жексенбілік өткізіп, қабырға газетінің 130 нөмірін шығарып, социалистік жарысқа арнап 65 тақта дайындаған. Сонымен қатар оқушылардың күшімен 2877 тонна көмір тиіп, одан түскен еңбек ақыларына танк колоннасын құруға – 275690 рубль ақша аударған (ҚОМА Қ.664 Т.1 І.34 П.19-20). Оқушылар майданға арналған жылы киімдер жинауға қатысып, елдің қорғаныс қорын құруға және госпиталдерді дайындау жұмыстарына ат салысқан (ҚР ПА Қ.708 Т.5/1 І.688 П.19-20).

1943 жылы Гурьев облысы Теңіз ауданында мектеп оқушыларының күшінің арқасында «Пионер» атты танк колоннасының құрылысына 160 мың рубль жиналған (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.31 П.44). Түркісібтің пионерлері мен оқушылары 107 мың рубль жинаса, слесарь-механикалық, тігін және етік шеберханаларындағы балалардың технкалық станцияларындағы пионерлер болса, майдан шептерінен көшіріліп әкелінген балалар мен майдангерлердің балаларына 1500 дана аяқ-киімді өз күштерімен жөндеп берген (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.33).

Республиканың педагогтары мен оқушылары елдің қорғаныс қорына қаражат жинау жұмыстарына жаппай қатысқан. Олар «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасының құрылысына 4 млн астам рубль, «Қазақстан пионері» әуе эскадрильясына 490 мың рубль көлемінде қаражат бөлген. Қорғаныс қорына 14 млн 479 мың рубль жинап берген. Сонымен қатар 52 тонна дәрілік өсімдік пен 1170 тонна металл сынығы жинаған (Правда, 1941).

Жас патриоттар өздерінің қолдарымен дайындаған мұрын орамал, қолғап, шұлық өнімдері салынған дорбаларды майданға сәлем-сауқат ретінде жіберіп отырған. Сәлем-сауқаттардың ішіне жауынгерлерге арнап: «Құрметті жауынгер, мен «үздік» бағаға қалай оқысам, сенде солай фашистерге соққы бер, Менің үш мақтау грамотам бар. Тоғыз жаннан тұратын менің отбасым, сіздің фашистерді талқандап, тезірек оралуыңызға тілектеспіз» – деген мәтінде Өскемен қаласының 4 сынып оқушысы, пионер Лида Пильгук хат жазып салып жіберген екен.

Осылайша, Қазақстанның түрлі облыстарындағы пионерлер ұйымының жұмысы өте ауқымды болғанын көруге болады. Оның ішінде пионерлер ұйымдарының жұмысы негізінен қаражат жинап, еңбек етіп, өнеркәсіптік саладағы жұмысшылардың бос уақытын ұйымдастырудан тұрған. Пионерлерге қамқорлық жасаған комсомол ұйымдары пионер ұйымдары тарапынан көрсетіліп жатқан көмекті белсенді түрде насихаттап отырған. Осындай насихат жұмыстарының өзіндік нәтижесі де болған.

Майдангерлердің отбасына көмек көрсетуде тимуршылар командалары ерекше қызмет атқарған. Семей қаласының №22 мектебінің тимуршылар командасы (капитан Гена Левин) майдангерлер отбасын қамқорлыққа алып, олардың балаларын бағып, шаруашылықтарына көмектесіп, майданнан келген хаттарын оқып беріп отырған. Түркісібтің теміржолшылар мектебінің тимуршылары өз күштерімен қысқа отын даярлап, 120 пәтерді әктеуге көмек көрсеткен (РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45 П.32).

Кеңестік газет беттерінде де балалардың еңбегі белсенді түрде насихатталған. Республикалық және облыстық газеттерде колхоз егістіктеріндегі оқушылардың ерен еңбегі, майданға арнап ақша қаражаты, жылы киім жинау ісіндегі еңбектері, тимуршылар отрядтары мен олардың қызыл әскер отбасыларына көмектерін дәріптейтін мақалалар өте көп болды (Правда, 1941, Казахстанская правда, 1941, Социалистическая Караганда, 1942). Осындай үгіт-насихат жұмыстары қоғамға балалар мен жасөспірімдердің жанқиярлық еңбегін қалыпты жағдай ретінде көрсетті. Газеттерде өздерінің жетістіктері туралы жазған пионер ұйымдары, мектептер, балалар немесе жастар ұйымдары өздері туралы жазған мақалаларды мақтан тұтты. Ал, бұл мақаланы оқитын балаларға олардың жетістіктері өз кезегінде үлгі әрі еңбекке ынталандыртын құрал ретінде болды деп айтуға болады.

Соғыстың алғашқы жылдарында кәмелеттік жасқа толмағандар арасында қылмыстық жағдайлар (ұрлық, бұзақылық, тәртіп бұзушылық) жиілеп кетті. Ресми себептері ретінде мектеп, пионер және комсомол ұйымдардың тәрбие жұмысының жетіспеушілігі деп көрсетілді. Бұдан басқа, милиция, әділет, прокуратура органдары балалар панасыздығы мен қараусыздығымен күресті жеткілікті деңгейде жүргізбей, қылмыстық топтар мен олардың пайда болуына тосқауыл болатын барлық әкімшілік және жазалау шараларын қолданбағаны туралы айтылды. Бірақ, отбасында немесе балалар үйіндегі күрделі материалдық жағдай мен кәмелетке толмағандардың қараусыздығы балалар қылмысының негізгі себебі болды. 1941 жылдың қазан айында Қ(б) КП ОК бюросының «Тәрбие жұмысы және балалар қылмысы мен қараусыздығымен күрес туралы» Қаулысы қабылданады. Қаулыға сәйкес Ағарту Халық комиссариаты мен халыққа білім беру бөлімдеріне жетімдер, қараусыз қалған балалар мен қадағалаусыз қалған қызыл әскер балаларын толығымен балалар үйлеріне тарту жүктелді. Балалар үйлеріндегі тәрбиеленіп жатқан балаларды оқытып, мектепте еңбекке баулуға көңіл бөлу тапсырылады. Балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілерді еңбекке баулу арқылы олар оқуда және өндірісте жоғары үлгерімге қол жеткізіп, белгілі бір мамандықты меңгеріп шығу керек болды. Мектептер мен балалар үйлері жанындағы шеберханаларды қамтамасыз ету қанағаттанарлық деңгейде болмағандықтан, ҚазақКСР Мемлекеттік жоспарлау комитетінің жабдықтау жоспарына оқу шеберханаларын жабдықтар мен шикізатпен қамтамасыз етуді тапсыруға шешім қабылданады. Белгілі бір мамандықты меңгерту арқылы жасөспірімдерді еңбекке тарту балалардың панасыздығы мен қараусыздығымен күрестің бір түріне айналған болатын. Бұдан басқа, халық комиссариаттары, ШаруашылықХК мен барлық өнеркәсіптік кәсіпорындарды олардың жүйелерінде жұмыс жасап жатқан бұрынғы балалар үйлерінің тәрбиеленушілеріне қажетті жағдайдың барлығын жасау міндеттелген болатын (ҚР ПА Қ.708 Т.5/1 І.688 П.1144).

КСРО Халық комиссарлар кеңесінің 26.06.1943 жылғы № 697 «Балалар үйлерінің, КСРО НКВД еңбек колонияларыны тәрбиеленушілері мен ата-анасыз қалған 14 жастан асқан жасөспірімдерді еңбектік орналастыру туралы» Қаулысына сәйкес жұмысқа 14 жастан асқан балаларды ғана алу және оларды қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептеріне, соны-

мен қатар өнеркәсіптік кәсіпорындарға жіберу міндеткерлігі енгізілді (ҚОМА Қ.275п Т.1 І.13 П.13) [197, л. 4, л. 13].

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1940 жылғы 28 желтоқсандағы «Қолөнер, теміржол училищелері мен ФЗО мектептері білім алушыларының тәртіп бұзуы мен училищеден (мектеп) рұқсатсыз кетіп қалуы үшін жауапкершілігі туралы» Жарлығына сәйкес жұмыс орны немесе оқу орнын рұқсатсыз тастап кеткен жасөспірімдер 1 жыл мерзімде еңбектік тәрбие беру колонияларына жіберіліп отырды. Жасөспірімдердің жұмыс орындары мен оқу орындарын тастап кетуіне жүктелген жұмыстың жас шамасына, біліктілігіне және физикалық жағдайына сәйкес келмеуі және рұқсатсыз кетіп қалу қатаң жазаланатынын білмеуі де басты себептерінің қатарында болған. Сонымен қатар орыс тілін білмейтін балалар жұмыс орнында болмағаны үшін қылмыстық жауапкершілік бар екенін білмеген жағдайлар да кездескен (Сактаганова З., 2022: 222).

ФЗО мектептері, теміржол мен қолөнер училищелері контингенті балалар үйлері түлектерінің есебінен толығып отырған. Себебі, 14 жасқа толған, сонымен қатар түрлі себептерге байланысты мектептегі оқуын жалғастыра алмаған балалар үйлерінің тәрбиеленушілері балалар мекемелерінен шығарылып отырды. Соғыс жылдары еңбекпен тәрбиелеуде балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілерге ерекше назар аударылды. Балалар мекемелерінен кеткен соң да олардың тағдыры мемлекеттік органдардың қарамағында болды. Балаларды ерте кезден еңбекке араластыру әдеттегі жағдай болып табылды. Мысалы, жазғы демалыс уақыттарында әдеттегі мектеп оқушылары өз демалыстарын демалыс орындарында, жазғы лагерлерде, балаларға арнап ұйымдастырылған алаңдарда өткізсе, ал балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілердің өмірінде қатты өзгерістер бола қойған жоқ. Олар демалыс уақытында колхоз егістіктерінде, балалар үйлері жанындағы қосалқы шаруашылықтарда жұмыстарын жалғастыра берді. Тек жай күндерден демалыс күндердің айырмашылығы ол күндері жақсартылған тамақтану енгізілуінде ғана болды (Вычеров Д., 2020: 71). Бұл балалар үйлерінің тәрбиеленушілер үшін қажетті шара болып табылды. Олар өздерінің қосалқы шараушылықтары немесе колхоз егістіктерінде жұмыс істеу арқылы өздерін қосымша азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырды. Себебі, азық-түлік жеткізуде, әсіресе, қыс мезгілінде үнемі қиындықтар болып тұрды.

Соғыс уақытында жастайынан еңбек ету балалар өмірінің ажырамас бөлігінің бірі болды. Ауылдық жердің балалары күнделікті өмірде еңбекке өте ерте араласты: үлкендерге мал жайғауға көмектесті, егістікте жұмыс жасады, пеш жағып, отын-су тасыды. Ал, соғыс басталып, ер азаматтар майданға аттанған кезде ер адамдар жасаған жұмыстың ауыртпалығы ауылда қалған әйелдер мен балаларға түсті. Қарқаралы ауданы, Егіндібұлақ ауылының тумасы, 1926 жылғы туған Абдикеева Рикия Сыздыққызының естелігінен: «Әкем мен ағаларымды соғысқа алып кеткен соң, майданға азық-түлік керек болғандықтан оқуды тастап, колхоздың егіс алқабында жұмыс жасауға тура келді. Жазда мал бақтық, қыста топырақ ылғалдылығын сақтау үшін егістікте қар тоқтату жұмыстарымен айналыстық. Онымен қоса жауынгерлерге қыстық жылы шұлық, қолғаптар тоқып, майданға жіберіп отырдық. Мен сияқты балалардың барлығы жұмыс жасады. Бізге еңбекақыны азық-түлікпен, оның ішінде ұн, аздап бұршақ, астық түрінде берді. Ақша бермейтін» (Утебаева А., 2108). Жезқазған облысы, Шет ауданының тумасы 1935 жылы туған Әбеуова Тұрсын соғыс кезіндегі балалық шағы мен күнделікті еңбекпен айналысқандығын былай деп еске алады: «Соғыс уақытында егістікте жұмыс жасадым, егін жинадым. Қой мен сиыр бақтым. Менімен бірге 6-8 жастағы балалар жұмыс жасады. Демалыссыз, таңертеңнен кешке дейін жұмыс істедік. Еңбекақы төлеген жоқ, астық түрінде беретін. Ол кезде бізде бос уақыт деген болған жоқ. Әйтеуір, тезек теру, қой, бұзау бағу сияқты шаруалар дайын тұратын» (Утебаева А., 2018).

Ауыр еңбек жағдайы немесе төмен еңбекақы балалардың жұмыс істемеуіне себеп болған жоқ. Ақша немесе азық-түлік түрінде берілген еңбекақы сол кезде үлкен олжа болды. Балалар ересектермен бірдей, демалыссыз жұмыс жасады. Балхаш қаласының тұрғыны Дьячкова (Яроманка) Евдокия Петровна былай деп еске алады: «Еңбек ақымызды ақшамен берді, мардымсыз ғана болды, күндіз-түні жұмыс жасадық, арасында егістікте көз іліп алып әрі қарай демалыссыз жұмыс жасай беретінбіз. Бос уақытта кішірек балалар доппен ойнап, секіргіште секіретін, ал ересектеу балалар саябаққа биге баратын» (Утебаева А., 2108).

Соғыс кезіндегі балаларда балалық шақ болған жоқ, олар шама-шарқына қарай ересектермен бірдей еңбек етті: «бізде балалық шақ болған жоқ, қуыршақпен немесе далада асыр салып ойын ойнамадық, мектепте 1-2 сабақтан соң біз-

ді бақшаға немесе егістікке жұмыс істеуге жіберетін, жеңіс үшін, Отан үшін, Сталин үшін еңбек еттік» (Утебаева А., 2108). Алтавец Александра Егоровнаның естелігі: «Есімде, жейтін ештеңе болмайтын, үнемі ашкүрсақ жүретінбіз, егер біреу жарты литр сүт берсе, соған қуанатынбыз. Анамыз сырқаттанып, жұмыс табу қиын болды. Отбасындағы ерке болғандықтан мені аяққа тұрып, адам болсын деп, басқа жанұяға тәрбиелеуге беріпті. Күні бойы жұмыс істейтінмін. Бөгде адамдардың үйінде тұрып, балаларын бақтым, үйлерін жинадым. Асырап алған отбасылар отырғызбайтын, үнемі жұмыс тауып беретін. Әпкем шемішкені арзан жерден алып, қуырып сататын. Әлі есімде иінағашпен су таситынмын, суды толтырып алып әкеле жатқанда шелектер жерге тиіп зорға жүретінмін, үйге келгенше шелектегі судан түк қалмайтын. Өте кішкентай болдым. Кейде басқа отбасылардың кішкентай балаларын баққанымыз үшін кесек қант беретін, соған мәз болып, бауырымызға әкеліп беретін едік. Бізде балалық шақ болған жоқ. Ойнайтын ойыншығымыз да болмады. Олармен ойнауға уақыт та болмайтын еді» (Абдукаримова Ж., 2021).

Ауылдық жердегі балаларға тіпті қиын болды. Сыздықов Төкен балалық шағы туралы естеліктермен былай деп бөліседі: «Ауылда жұмыс көп болды. Қой, сиыр, қой бағу, шөп тиеу, таңертеңнен кешке дейін қолымыз бір босамайтын, шамалы демалып алып, қайта жұмысқа кірісетінбіз. Су тасыдық, пеш жақтық. Колхоздың егістігінде жұмыс істедік, солай еңбек күнімізді өтедік. Еңбекақы туралы тіпті де ойлаған жоқпыз. Бірнеше айда бір рет 25-30 кг бидай беретін, оны үйге әкеліп қол диірменге тартып алатынбыз. Қойды да балалар сауатын. Жіп те иіретін едік, әр отбасынан майданға шұлық, қолғап сияқты жылы киімдер жіберу міндет болатын. Үйіміз де кішкентай еді, бір бөлмеде бірнеше отбасы тұратынбыз, сол жерде ұйықтап, барлығымыз бірге шай, тамақ ішетінбіз. Жазда егістікте өте ыстық, ұйқы келетін, кетіп қалуға болмайды. Көлік деген болмайтын, тек бір ғана атымыз болатын. Шөпті егістік алқабында қалдырып, қыста шанамен таситын едік. Ер азаматтардың көбін майданға алып кеткендіктен, көбінесе әйелдер жұмыс істейтін. Менің әкем егде жаста болғандықтан соғысқа алынбай, колхозда қалған болатын» (Абдукаримова Ж., 2021). Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Егіндібұлақ ауылының тұрғыны Абдикеева Рақия Сыздыққызының естелігі: «Әкелеріміз бен ағаларымызды майданға алып кеткен соң ер адамдардың жұмыстарын

өйелдер мен балалар атқарды. Мал бақтық, колхоздың егістігінде жұмыс жасадық, оқуға бара алмадық, майданға азық-түлік жіберу керек болды» (Сактаганова З., 2016: 221).

Бейбіғали Нүрділдина – Қарқаралы ауданы Қайнарбұлақ колхозының тумасы Ұлы Отан соғысы басталғанда 8-9 жаста болып, колхоздың астық бастырғышына жегілген аттың үстінде жұмыс жасадым. Еңбегімізге ақша төледі, кейде 2-3 қап бидай беретін (Абдукаримова Ж., 2021).

Шет ауданының бір отбасының тағдыры негізінде соғыс жылдарында кейбір балалардың жағдайы өте ауыр болғандығын көруге болады: «Мен 9 жаста болғанымда 1941 жылы әкем Қарағандыдағы №1 шахтада партия комитетінің хатшысы болып қызмет істеп жүрген кезінде Отан қорғау үшін майданға аттанды. 1943 жылы аш өзек болып, бастауыш сыныпта оқып жүргенімде, «жығылған үстіне жұдырық» дегендей анам төсек тартып ауырып қалды. Артынан інім – Амангелді ауырып қайтыс болды. Қалада панасыз қалған жиені мен сіңілісінің осы қаліне қабырғасы қайысқан нағашы апам Рақыш бізді ауылға көшіріп алуға келгені әлі де есімде. Әйел басымен қыстың ішінде жалғыз өзі екі қаптай азық арқалап, бізді іздеп келді. Барлық жағдайды көріп, туысқандық жүрегі елжіреген ол кісі біздің бұлайша күн көре алмасымызға көзі жеткендей жаз шыға бізді көшіріп алмақ болып ауылына қайтты. Біз болсақ жаздың шығуын, сол кісінің келуін асыға күттік. Ауылға келген беттен отбасындағы жауапкершіліктің өз басыма түскенін түйсініп, ауырған анамның көңілін аулап, 11 жасымнан буыным қатпаған мен ауыр еңбекке араластым» (Абдукаримова Ж., 2022).

Бұл Шет ауданында тұрған бала – Әбдіғалиұлы Сапардың күнделігінен алынған үзінді. Ол соғыс басталған кезде 9 жаста болған екен. Өкінішке орай, күнделік толығымен сақталмаған, бұл тек күнделіктің сақталып қалған үзіндісі ғана, бірақ, осы кішкене үзіндінің өзінен 9 жасар баланың көзімен күнделікті күйбең тіршілікті көруге болады. Жұдырықтай бала отбасының мүшкіл жағдайын «жығылған үстіне жұдырық» болды деп, қайғы үстіне қайғы келіп, қырсық шалғандығын мақал-мәтелдеп, отбасының басына түскен ауыртпашылықты сипаттайды. 9 жасар бала інісінің қазасын, анасының ауыр сырқатын жай ғана, ешбір толғаныссыз, сезімсіз жазады. Дегенмен, осы күнделіктегі жазбадан өз қайғымұңымен жалғыз қалған баланың ішкі тебіренісін, қасіреті мен көз жасын байқауға болады. Соғыс кезіндегі балалардың күнделіктеріндегі жазбалары мен хаттарынан олардың қайғылы

оқиғаларды жай ғана селқос баяндайтындықтары аңғардық. Бұл сол кездегі адамдардың өмірі ауыртпашылыққа, қайғы мұңға, қасіретке толы болғандығы соншалықты, оларды жеткізуін жай ғана қалыпты жағдай ретінде қабылдауларынан көруге болады. 11 жастағы бала отбасының асыраушысы екендігін түсініп, ерте есейген. Сол кездегі әкелері майданға аттанып, асыраушысыз қалған отбасылардағы қазақстандық балалардың көпшілігінің соғыс кезіндегі күнделікті өмірі осындай болды. 11-12 жастағы балалар бір сәтте есейіп, отбасының бас көтерер, үлкендеріне айналды.

1944 жылы 1 қаңтарда Қарағанды облысы Шет ауданына қарасты 28 колхозындағы 956 отбасында – 3649 адам тұрған. Статистикалық мәліметтер бойынша олардың 1133 ғана еңбекке жарамды болып, олардың ішіндегі 152 адам 12 жастан 16 жасқа дейінгі балалар болған. Олар еңбекке жарамды халықтың 13,5% құраған екен. Шын мәнінде колхоздың егістігінде жұмыс істеп, мал бағып еңбек еткен балалар бұдан да көп болған. Себебі, 12 жасқа дейінгі балалар да қоғамдық еңбекке жұмылдырылған (Артықбаев Ж., 1998: 159-161).

Балалар тек егістік пен үй шаруашылығында ғана емес, сонымен қатар өндірісте де жұмыс жасады. Ахметов Зубайра соғыс уақытындағы өзінің отбасының өмірін былай деп еске алады: «Әжемнің үлкен қызы Бағила 14 жасында №1 шахтада жұмыс істеген, шахтерлерге шам тасыған. Әжем оны ерте таңғы сағат 4-те оятып, жұмысқа жіберетін болған, ал Бағила тұрғысы келмей жылайды екен» (Абдрахманова К., 2018). Заикина Тамара Федоровна мен оның әпкесі соғыс жылдарында ауыл шаруашылық артелінде майдан үшін пима басып, ақ тондар тіккен, ұйқы көрмей, тәуліктен жұмыс істеген. Арасында ғана дамылдап, жүндерді верстактарға жайып отырған екен (Утебаева А., 2018). Загоруйко (Матвеевко) Анна Корнеевна, 1943 жылды былай деп еске алады: «Мені тігін фабрикасына жіберді. Онда біз жауынгерлерге гимнастерка, жейде, галифе сияқты әскери киім тігетінбіз. Күніне бес гимнастерка тігу норма болатын. Өте ауыр жағдайда, түнге дейін жұмыс жасадық. Цехтың іші қыста суық, жазда қапырық, машиналардың даусынан у-шу болып тұратын. Норманы орындамасак, азық-түлік карточкасы берілмейтін. Жұмыс күні 12 сағатқа созылатын. Түскі ас пен басқа да әжетімізге жарты сағаттық қана үзіліс беретін. Таңертең ертеден жұмыс орнында болу үшін фабрикаға қонған кездерім болды. Жұмысқа күнде жаяу барып, келу қиын еді. Аусымнан

үйге қас қарайғанда келетін едім» (Елеуханова С., 2018). Соғыс жылдарында Балхаш қаласында тұрған Дьяченко Евдокия Петровна еңбек еткен балалық шағы мен өзінің ағасы мен әпкесі туралы естеліктерімен былай деп бөліседі: «Соғыс кезінен бастап жұмыс істей бастадым, ол кезде 13 жаста едім. Мені есепші етіп алды, бірақ егістікте жұмыс істедім. Басқа балалардың жасы да мен шамалас болды. Ұлдар болған жоқ, тек қыздар болды. Өйткені, ұлдардың барлығын әскерге алып кетті. Жұмыс өзгеріп тұратын. Жазда егістікте қауын, қарбыз өсірдік. Сосын бізді қалаға жіберді, онда біз арнайы ағаш күректермен қарбыздарды кесіп, ішінен дөңдерін алатынбыз. Қыс айларында асханаға жұмысқа жіберетін. Үлкен ағам зауытта токарь болды. Зауыттағы станокқа бойы жетпесе де оның бірнешеуінде жұмыс істейтіні туралы тіпті мақала жазған болатын. Станокқа бойы жетуі үшін аяғының астына жәшік қояды екен. Сіңілім де достарымен бірге жұмыс істеді. Хат тасып, майданға тоқылған бұйымдар мен жылы киімдер жіберетін. Еңбекақыны ақшамен беретін, бірақ ол мардымсыз болды. Күндіз түні жұмыс істедік, егістікте жатып сәл көз шырымын алып, қайта жұмысқа кірісетінбіз, демалыс деген болған жоқ» (Мухатаева Г., 2018).

Әкелері майданға бармаған отбасылардың өмір сүру жағдайы әлдеқайда жақсы болды. Мысалы, Баклюк Лидия Максимовнаның естелігінен: «Әкем мемлекеттік банкте бас бухгалтер болып жұмыс жасады, анам үй шаруасында болды. Михайловка селосында тұрдық, сиыр, тауық асырадық, бақшамыз болды. Әкем арнайы 3 топтық азық алып отырды. Сіңілім екеуіміз жұмыс жасаған жоқпыз. Тек колхоздарға картоп, сәбіз жинауға көмектестік, сыныптан тыс жұмыс ретінде жылы киімдер жинап, госпиталда жараланып жатқан жауынгерлерге көркемөнерпаздар кешітерін ұйымдастыруға қатыстық. Анам біз тұратын Нижняя көшесі (қазіргі Қ. Аманжолов көшесі) бойынша Қызыл әскер жауынгерлері үшін жылы киім жинауға жауапты болды. Құрбым 8 жасынан бастап тоқуды үйреніп, бос уақытында ол, анам, әпкем, тіпті інім де майданға шұлық тоқитын еді» (Абдукаримова Ж., 2021) [181].

Соғыс кезіндегі балалардың естеліктері әртүрлі, жағдайы жақсы отбасылардың балалары аштықты, мұқтаждықты көрмеген. Шахтерлер поселкесіндегі ұстаның ұлы Смирнов Влади-

мир Иванович балалық шағы туралы айтқанда ол кезді бақытты шағы ретінде еске алады: «Біз жақсы тұрдық, соғыс болып жатқанын түсіндік, бірақ соғыс біздің отбасымыздың жағдайына қатты әсер етпеді. Анам – үй шаруасында, әкем – ұста. Әкеме облыстың жер-жерінен қазақтар аттарының жазғы тағаларын қысқыға, қысқыларын жазғыға ауыстыруға келетін. Қазіргі көліктің дөңгелегін ауыстырғандай. Ол кезде ақша болмайтын, әкеме ақыларын ет, май, сүт өнімдері түрінде төлейтін. Солардың ішінде қуырылған бидай керемет дәмді болатын. Кішігірім шаруашылығымыз да болды» (Абдукаримова Ж., 2021).

Қорытынды

Соғыс балалары өздеріне ерекше қарым-қатынасты күтпеді де, себебі олар ересектермен бірдей жұмыс істеп, жасаған жұмыстарына бірдей жауапкершілікте болды. Әрине, кей жағдайларда балалық жасап, кейбір шаруаларды шала жасап немесе ұмытып кеткен жағдайлар да болды. Үй шаруасына көмектескеннен гөрі ойнағанды тәуір көрді. Бірақ, соғыс жылдарының балалары өте ерте есейді, соғыстың алғашқы айларынан бастап еңбекке араласып, Отан қорғау ісіне өз үлестерін қосу керектігін жақсы түсінді.

Еңбек кеңестік кезеңде ересектердің де балалардың да өмірінің ажырамас бөлігі болды. Еңбек ету ұят нәрсе ретінде қабылданбады, адамдар қандай болсын жолмен Отанының игілігі үшін жұмыс істеді. Тәрбие мен үгіт-насихат, істеген ісіне ұжымдық жауапкершілік, қылмыстық жазадан қорқу арқылы балалар еңбектеніп, қоғамға пайда әкелді. Әрине, жасөспірімдердің өздерінің теріс әрекеттері үшін шынайы жаза тартатынын түсінбегендіктен еңбек тәртібін бұзған жағдайлары да болды. Бұған олардың дамылсыз еңбек етуі нәтижесіндегі шаршауы, аз тамақтануы, ең бастысы, ауыр жұмыс жағдайлары және табыстарының төмендігі себеп болды.

Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдардың зерттеулерін гранттық қаржыландыруға арналған «Қазақстандағы Кеңес балалық шағы соғыс жылдарында (1941-1945 жж.): тарих және күнделікті өмір» ЖРН АР14973000 конкурсын іске асыру шеңберінде жазылған.

Әдебиеттер

- de Graffenried J.K. (2014) *Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War*. – Lawrence: University Press of Kansas. – 248 p.
- Frierson C.A. (2015) *Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union*. – New Haven: Yale University Press. – 267 p.
- Kucherenko O. (2012) State v. Danila Kuz'mich: Soviet Desertion Laws and Industrial Child Labor during World War II // *Russian Review*. – vol. 71, №3. – pp. 391–412.
- Saktaganova Z., Abdukarimova Zh. (2021) Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945) // *Вестник Карагандинского университета*. – №4(104). – p. 103-112.
- Абдрахманова К.К. (2018) Ахметова З.: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2021) Баклюк Лидия Максимовна: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2021) Алтавец А.А.: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2021) Смирнов Владимир Иванович: интервью: стенография. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2022) Әбдіғалиұлы сапардың күнделігі: М. С. Жақиннің жеке мұрағатынан. – Караганда.
- Абдукаримова Ж.К. (2022) Бейбітқайып Н.: интервью: стенография. – Караганда.
- Артықбаев Ж.О., Жақин М.С. (1998) Шет елінің тарихы. – Караганды: ҚарМУ баспасы. – 234 б.
- Астафьев Д.А. (2022) Детская тыловая повседневность в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (по воспоминаниям З. М. Астафьевой) // *История повседневности*. – №3 (23). – С. 189-201.
- Восемь вагонов теплых вещей (1941). *Казахстанская правда*, июль – 26.
- Вычеров Д.А. (2020) Военное обучение школьников в конце 1930-х-1945 гг. (на материалах города Тюмени) // *Наука. Общество. Оборона*. – №8(1). – С. 7-12.
- Дунбинская Т.И. (2004) Социальная адаптация детей на территории Западной Сибири в годы Великой Отечественной войны: анализ исторического опыта: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Томск. – 249 с.
- Елеуханова С.В. (2018) Загойруйко (Матвеев) А.: интервью: стенография. – Алматы.
- Жаркынбаева Р.С., Дулина Н.В., Ануфриева Е.В. (2020) Военная повседневность в городах тыла в 1941-1945 гг. (на примере г. Алма-Ата) // *Вестник Волгоградского государственного университета*. – Т. 25, №1. – С. 97-108.
- Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны: воспоминания и интервью: сб. матер. / под ред. З.Г. Сактаганова. – Караганда, 2020. – 400 с.
- Коренько В.М. (2017) Повседневная жизнь детей военного и послевоенного времени (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Пермь. – 295 с.
- Қазақстан Республикасы Президенті архиві (ҚР ПА) Қ.708 Т.5/1 І.688
- Қарағанды облыстық мемлекеттік архиві (ҚОМА) Қ.275п Т.1 І.13
- ҚОМА Қ.664 Т.1 І.34
- Мухатаева Г.А. (2018) Дьячкова (Яроменка) Е.П.: интервью: стенография. – Балхаш.
- Очирова В.Н. (2018) Отечественные историки о военном детстве сибиряков // *СибСкрипт*. – №4 (76). – С. 58-64.
- Пионерскую работу – на военную ногу (1941). *Казахстанская правда*, июль – 25.
- Пионеры на трудовом фронте (1941). *Правда*, июль – 6.
- Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты (РМӘСТМ) Қ.М.1 Т.12 І.834
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.27
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.31
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.37
- РМӘСТМ Қ.М.1 Т.12 І.45
- Ромашова М.В. (2006) Советское детство в 1945-1950-х гг.: государственные проекты и провинциальные практики (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Пермь. – 211 с.
- Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. (2019) Повседневная жизнь Казахстана в годы Великой Отечественной войны // *Вестник Омского университета*. – №4(24). – С. 93-100.
- Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К. (2023) Трудовые воспитательные колонии как мера борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в 1943-1945 гг. (на примере Шокайской трудовой воспитательной колонии) // *Вестник КарУ*. – №2(110). – С. 219-230.
- Сарсенбаева С.С., Аликеева Г.М., Шахиева А.М. (2015) Страницы истории охраны материнства и детства в Казахстане в годы Великой Отечественной войны // *Вестник КазНМУ*. – №4. – С. 713-715.
- Уайт Э. (2020) Современная история российского детства: от Позднего имперского периода до распада Советского Союза / пер. с англ. – Лондон: Издательство Блумсбери. – 224 с.
- Утебаева А.Д. (2018) Абеуова Т.: интервью: стенография. – Караганда.
- Утебаева А.Д. (2018) Абдикеева Р.С.: интервью: стенография. – Караганда.
- Утебаева А.Д. (2018) Заикина Т.Л.: интервью: стенография. – Караганда.
- Хиторян М.Г. (1976) Трудовое воспитание и политехническое образование в советской школе и педагогике (30-50-е годы): автореф. ... док. пед. наук: 13.00.01. – М. – 40 с.
- Чуркин М.К., Умнов Е. Е. (2020) Воспоминания как эго-текст: детская тыловая повседневность сибирской провинции в годы Великой Отечественной войны // *Вестник Томского государственного университета. История*. – №65. – С.69-74.
- Школьники, выходите на колхозные поля (1942). *Социалистическая Караганда*, июнь – 4.

References

- deGraffenried J.K. (2014) *Sacrificing childhood: children and the Soviet State in the Great Patriotic War*. – Lawrence: University Press of Kansas. – 248 p.
- Frierson C.A. (2015) *Silence Was Salvation: Child Survivors of Stalin's Terror and World War II in the Soviet Union*. – New Haven: Yale University Press. – 267 p.
- Kucherenko O. (2012) State v. Danila Kuz'mich: Soviet Desertion Laws and Industrial Child Labor during World War II // *Russian Review*. – vol. 71, №3. – pp. 391–412.
- Saktaganova Z., Abdukarimova Zh. (2021) Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945) // *Вестник Карагандинского университета*. – №4(104). – p. 103-112.
- Abdrakhmanova K.K. (2018) Akhmetova Z.: interviiu: stenografiia. [Akhmetova Z.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Bakliuk Lidiia Maksimovna: interviiu: stenografiia. [Baklyuk Lidiya Maksimovna: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Altavets A.A.: interviiu: stenografiia. [Altaets A.A.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Smirnov Vladimir Ivanovich: interviiu: stenografiia. [Smirnov Vladimir Ivanovich: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2021) Shcheblykina Vera Grigorevna: interviiu: stenografiia. [Shcheblykina Vera Grigoryevna: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).
- Abdukarimova Zh.K. (2022) Əbdiralıyly sapardıń kúndeligi: M. S. Zhakinniń zheke mýraǵatynan. [Abdigaliuli sapardıń kundeligi: M. S. Zhakinnin zheke muragatynan]. – Karaganda.
- Abdukarimova Zh.K. (2022) Beibirain N.: interviiu: stenografiia. – Karaganda (on Russian).
- Artykbaev Zh.O., Zhakin M.S. (1998) *Shet oniriniń tarikhı*. – Kararandy: QarMU baspasy. – 234 b. (on Russian).
- Astafev D.A. (2022) *Detskaia tylovaia povsednevnost v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945 gg. (po vospominaniiam Z. M. Astafevoi)* [Children's rear everyday life during the Great Patriotic War of 1941-1945 (according to the memoirs of Z. M. Astafeva)]. // *Istoriia povsednevnosti*. – №3 (23). – S. 189-201 (on Russian).
- Vosem vagonov teplykh veshchei (1941) [Eight wagons of warm clothes]. *Kazakhstanskaia pravda*, iiul – 26 (on Russian).
- Vycherov D.A. (2020) *Voennoe obuchenie shkolnikov v kontse 1930-kh-1945 gg. (na materialakh goroda Tiumeni)* [Military training of schoolchildren in the late 1930s-1945. (based on the materials of the city of Tyumen)] // *Nauka. Obshchestvo. Oborona*. – №8(1). – S. 7-12 (on Russian).
- Dunbinskaia T.I. (2004) *Sotsialnaia adaptatsiia detei na territorii Zapadnoi Sibiri v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: analiz istoricheskogo opyta* [Social adaptation of children in Western Siberia during the Great Patriotic War: analysis of historical experience]: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Tomsk. – 249 s. (on Russian).
- Eleukhanova S.V. (2018) Zagoruyko (Matveenko) A.: interviiu: stenografiia. [Zagoruyko (Matveenko) A.: interview: shorthand]. – Almaty (on Russian).
- Zharkynbaeva R.S., Dulina N.V., Anufrieva E.V. (2020) *Voennaia povsednevnost v gorodakh tyla v 1941-1945 gg. (na primere g. Alma-Ata)* [Military daily life in the cities of the rear in 1941-1945. (on the example of Alma-Ata)] // *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. – T. 25, №1. – S. 97-108 (on Russian).
- Zhenshchiny Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: vospominaniia i interviiu: sb. mater. [Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War: memoirs and interviews: collection of materials] / pod red. Z.G. Saktaganova. – Karaganda, 2020. – 400 s (on Russian).
- Koreniuk V.M. (2017) *Povsednevnaia zhizn detei voennogo i poslevoennogo vremeni (po materialam Molotovskoi oblasti)* [The daily life of children of the war and post-war period (based on the materials of the Molotov region)]: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Perm. – 295 s (on Russian).
- Kazakstan Respublikasy Prezident arkhivy (KR PA) K.708 T.5/1 I.688
 Kararandy oblystyq memleketik arkhivy (QOMA) K.275p T.1 I.13
 QOMA K.664 T.1 I.34
- Mukhataeva G.A. (2018) Diachkova (Iaromenka) E.P.: interviiu: stenografiia. [Dyachkova (Yaromenka) E. P.: interview: shorthand]. – Balkhash (on Russian).
- Ochirova V.N. (2018) *Otechestvennye istoriki o voennom detstve sibiriakov* [Domestic stories about the life of sibiryakov] // *SibSkript*. – №4 (76). – S. 58-64 (on Russian).
- Pionerskuiu rabotu – na voennuiu nogu (1941). [Pioneer work on the nail]. *Kazakhstanskaia pravda*, iiul – 25 (on Russian).
- Pionery na trudovom fronte (1941). [Pioneers on the Labor front]. *Pravda*, iiul – 6.
- Resei Memleketik ǵeumettik-saiasi tarikh mýraǵaty (RMƏSTM) K.M.1 T.12 I.834
 RMƏSTM K.M.1 T.12 I.27
 RMƏSTM K.M.1 T.12 I.31
 RMƏSTM K.M.1 T.12 I.37
 RMƏSTM K.M.1 T.12 I.45
- Romashova M.V. (2006) *Sovetskoe detstvo v 1945-1950-kh gg.: gosudarstvennye proekty i provintsialnye praktiki (po materialam Molotovskoi oblasti)* [Soviet childhood in the 1945-1950s: state projects and provincial practices (based on materials from the Molotov region)]: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Perm. – 211 s. (on Russian).

Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K. (2019) Povsednevnaia zhizn Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Daily life of Kazakhstan during the Great Patriotic War] // Vestnik Omskogo universiteta. – №4(24). – S. 93-100 (on Russian).

Saktaganova Z.G., Abdurkarimova Zh.K. (2023) Trudovye vospitatelnye kolonii kak mera borby s detskoï besprizornostiu i beznadzornostiu v 1943-1945 gg. (na primere Shokaiskoi trudovoi vospitatelnoi kolonii) [Labor educational colonies as a measure to combat child homelessness and neglect in 1943-1945. (on the example of the Shokai labor educational colony)] // Vestnik KarU. – №2(110). – S. 219-230 (on Russian).

Sarsenbaeva S.S., Alikeeva G.M., Shakhieva A.M. (2015) Stranitsy istorii okhrany materinstva i detstva v Kazakhstane v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Pages of the history of maternity and childhood protection in Kazakhstan during the Great Patriotic War] // Vestnik KazNMU. – №4. – S. 713-715 (on Russian).

Uait E. (2020) Sovremennaia istoriia rossiiskogo detstva: ot Pozdnego imperskogo perioda do raspada Sovetskogo Soiuza [The Modern history of Russian childhood: from the Late Imperial Period to the collapse of the Soviet Union]. / per. s angl. – London: Izdatelstvo Blumsberi. – 224 s.

Utebaeva A.D. (2018) Abeuova T.: interviu: stenografiia. [Abeuova T.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).

Utebaeva A.D. (2018) Abdikeyeva R.S.: interviu: stenografiia. [Abdikeyeva R.S.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).

Utebaeva A.D. (2018) Zaikina T.L.: interviu: stenografiia. [Zaikina T.L.: interview: shorthand]. – Karaganda (on Russian).

Khitorian M.G. (1976) Trudovoe vospitanie i politekhnicheskoe obrazovanie v sovetskoi shkole i pedagogike (30-50-e gody) [Labor education and polytechnic education in Soviet schools and pedagogy (30-50s): the author's abstract]: avtoref. ... dok. ped. nauk: 13.00.01. – M. – 40 s. (on Russian).

Churkin M.K., Umnov E. E. (2020) Vospominaniia kak ego-tekst: detskaia tylovaia povsednevnost sibirskoi provintsii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Memories as an ego-text: children's rear daily life of the Siberian province during the Great Patriotic War] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia. – №65. – S.69-74 (on Russian).

Shkolniki, vykhodite na kolkhoznye polia (1942). [Schoolchildren, go out to the collective farm fields]. Sotsialisticheskaia Karaganda, iun – 4 (on Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Зауреш Галимжановна Сактаганова – т.ғ.д., профессор, *Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры, «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Қарағанды қ.* E-mail: zauresh63@mail.ru

Жанара Кадировна Абдукаримова – PhD, тарих факультеті, *«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Қарағанды қ.* E-mail: zhanara1307@mail.ru

Сведения об авторах:

Зауреш Галымжанқызы Сактаганова – д.и.н., профессор, директор Центра этно-культурных и историко-антропологических исследований, *НАО «Қарағандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Казахстан, г. Қарағанда.* E-mail: zauresh63@mail.ru

Жанара Кадировна Абдукаримова – PhD, факультет истории, *НАО «Қарағандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Казахстан, г. Қарағанда.* E-mail: zhanara1307@mail.ru

Келін түсті: 22.03.2024

Қабылданды: 20.05.2024